

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF EMOTIONAL STATES OF YOUNGER SCHOOL-AGE CHILDREN

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми емоційних станів дітей молодшого шкільного віку. У дослідженні здійснено теоретичний аналіз наукового матеріалу, порівняння й узагальнення отриманої інформації. Модернізація української системи освіти спрямована на входження в європейський освітній простір. Державна програма «Діти України», Закон України «Про повну загальну середню освіту», зміна освітньої парадигми, масштаб і гострота соціальних, економічних і культурних проблем зумовлюють необхідність підвищення пріоритетності початкової освіти. Щоб початкова ланка була спрямована на забезпечення загального розвитку дитини, необхідно враховувати закономірності навчального процесу, серед яких особливу роль відіграє емоційна сфера. Дослідники встановили, що емоційний досвід дітей, який може бути як позитивним, так і негативним, безпосередньо впливає на стан їхнього здоров'я. Сучасні наукові дані переконливо доводять, що довіра до світу, відкритість і готовність до співпраці як результат позитивно зорієнтованого дитячого досвіду є підґрунтям для позитивної самореалізації особистості, що зростає. Для психічного здоров'я здобувача початкової освіти необхідний баланс між позитивними та негативними емоціями, який допомагає підтримувати душевну рівновагу та життєствердну поведінку. Емоційний дисбаланс може призвести до емоційних розладів, які гальмують розвиток особистості дитини та перешкоджають соціальній взаємодії. Такі стани потребують, зокрема, психологічної корекції та профілактики. Останніми роками різні напрями арттерапії зарекомендували себе як ефективні інструменти зміни емоційних станів, вирішення проблем, корекції емоційних розладів і поведінкових відхилень, а також ефективної комунікації з оточенням. Це визначає актуальність даного дослідження, у якому вивчався потенціал арттерапії для зміни емоційно-психологічних станів дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: емоції, арттерапія, діти молодшого шкільного віку, емоційний дистрес, фрустрація, страх, образа, туга, сму-

ток, депресія, сором, ізоляція, процес ухвалення рішень, особистість, свідомість.

The article is devoted to the theoretical analysis of the problem of emotional states in primary school age. The study carried out a theoretical analysis of scientific material, comparison and generalization of the information obtained. The modernization of the Ukrainian education system is aimed at entering the European educational space. The State Program "Children of Ukraine", the Law of Ukraine "On Complete Secondary Education", a change in the educational paradigm, the scale and severity of social, economic and cultural problems determine the need to increase the priority of primary education. In order for the primary level to be aimed at ensuring the general development of the child, it is necessary to take into account the laws of the educational process, among which the emotional sphere plays a special role. Researchers have established that the emotional experience of children, which can be both positive and negative, directly affects their health. Modern scientific data convincingly prove that trust in the world, openness and readiness for cooperation as a result of a positively oriented children's experience are the basis for positive self-realization of a growing personality. For the mental health of a primary school student, a balance between positive and negative emotions is necessary, which helps maintain mental balance and life-affirming behavior. Emotional imbalance can lead to emotional disorders that inhibit the development of the child's personality and interfere with social interaction. Such conditions require, in particular, psychological correction and prevention. In recent years, various areas of art therapy have proven themselves as effective tools for changing emotional states, solving emerging problems, correcting emotional disorders and behavioral deviations, as well as effective communication with others. This determines the relevance of this study, which studied the potential of art therapy for changing the emotional and psychological states of primary school children.

Key words: emotions, art therapy, primary school children, emotional distress, frustration, fear, resentment, longing, sadness, depression, shame, isolation, decision-making process, personality, consciousness.

УДК 159.922.6:159.942
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.67.11>

Стеценко А.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Поліщук О.І.

здобувачка другого рівня вищої освіти
за спеціальністю 053 – Психологія,
Практична психологія
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

І дорослі, і діти живуть у тісному контакті з іншими людьми, минулими предметами та подіями. Людина має якесь ставлення до всього, що її оточує, яке проявляється у вигляді різних емоцій. Це ставлення може бути позитивним, негативним або нейтральним. Нейтральне ставлення не пов'язане з виникненням емоцій. Якщо об'єкти і події відповідають потребам і здібностям молодшого школяра, вони викликають позитивне ставлення і позитивні емоції (наприклад, радість, задоволення, захоплення). Інакше виникає негативне ставлення й відповідні емоції (страх, образа, туга,

смуток, депресія, сором, ізоляція тощо). Тобто емоції відображають зв'язок між почуттями, бажаннями та потребами дитини та можливостями їх задоволення [16, с. 65].

Емоції також можна розглядати відповідно до стану, який вони викликають (активний чи пасивний, такий, що сприяє чи перешкоджає діяльності людини). З цього погляду емоції можна розділити на дві групи: тонізуючі й астеничні. Тонізуючі емоції підвищують активність, енергію та життєвий тонус, викликають відчуття радості, бадьорості завдяки зміцненню серцевої системи, підвищенню кров'яного

тиску та більш швидкому і глибокому диханню. До стенічних емоцій відносяться радість, задоволення й ентузіазм. Астенічні емоції знижують активність і пригнічують життєві показники.

Емоції впливають на перебіг різних психічних процесів, як-от сприйняття, пам'ять, уява та мислення, а також визначають формування деяких рис особистості. Основна ідея емоції вже присутня у відчуттях і викликає приємні та неприємні, позитивні та негативні почуття. Незалежно від об'єкта сприйняття, процес сприйняття людини, переповненої радістю, буде помітно відрізнятися від процесу сприйняття людини, яка переживає смуток або горе.

Позитивні емоції покращують пам'ять і процеси мислення. Виявлено деякі закономірності між емоційними станами та розумовими процесами. Стани радості й ейфорії сприяють успішному виконанню когнітивних і проблемних завдань, тоді як негативні емоції, стани працездатності – ні.

Позитивні емоції активізують цілу низку видів діяльності людини, а негативні – знижують.

Процеси ухвалення рішень також тісно пов'язані з емоціями. Емоційно забарвлений характер настрою впливає на всі етапи спонтанної поведінки, отже, підкреслює гуманістичну спрямованість розвитку особистості молодшого школяра.

Учні, які проявляють вищезазначені особистісні якості, справді «хочуть для всіх найкращого», відчувають чужий біль як свій власний і цікавляться інтересами інших. Вони можуть плакати від співчуття до людей, тварин, птахів і рослин та готові прийти на допомогу тим, хто її потребує.

Вираження самосвідомості молодшого школяра характеризується насамперед акцентом на самооцінці та потребою в самоствердженні. Такі учні постійно обстоюють власну позицію, прагнуть до незалежності, проявляють рішучість і позитив у досягненні поставлених цілей. Вони не терплять авторитарного стилю, приниження чи тілесних покарань. У разі негативного ставлення такі учні зляться, замикаються в собі, іноді плачуть, дуже чутливі до похвали та ставлення інших, їм важко відмовитися від своїх переконань або грати ролі, які не є їхніми власними або не відповідають їхньому характеру [9, с. 78].

Однак риси особистості, які самі собою не викликають неврозу або розладу, також сприяють їх виникненню під впливом травматичних ситуацій: безпосередність і вразливість трансформуються у тривожність; занепокоєння, гнів і безпорадність – у пасивність, інертність і депресію. Альтруїстичні якості та почуття власної гідності трансформуються в егоцентризм, невпевненість і холодність, у таких школярів формуються атипіві, реактивні та захисні психічні утворення.

У психологічній літературі емоційні розлади в молодших школярів розглядаються як негативні стани, що виникають на тлі особистісних конфліктів, які важко вирішуються (А. Запорожець, А. Захаров).

Порушення емоційного розвитку у шкільному віці зумовлені трьома причинами [10, с. 32], як-от:

1. Біологічні причини – тип нервової системи молодшого школяра, біотонус, фізичні особливості, дисфункція будь-якого органа. До біологічних передумов емоційних розладів належать генетичні чинники й індивідуально-типологічні особливості особистості учня. Знижена фізична підготовленість унаслідок частих хвороб сприяє виникненню різних реактивних станів і невротичних реакцій, насамперед астенічного елементу. В учнів із хронічними соматичними захворюваннями ці емоційні розлади не є прямим наслідком хвороби, а пов'язані із труднощами соціальної адаптації та специфікою самооцінки у хворій дитині.

2. Психологічні причини: особливості емоційно-вольової сфери школяра, тобто порушення адекватності реакцій учня на зовнішні впливи, дефекти розвитку навичок саморегуляції.

Психологічні причини: особливості емоційно-вольової сфери учня, тобто порушення адекватності реакцій на зовнішні впливи, недосконалий розвиток навичок саморегуляції.

Переживання матері під час вагітності відіграють деяку роль у виникненні емоційних розладів на ранніх етапах розвитку дитини. Більшість сучасних матерів у цей період перебувають у стані емоційної напруги, пов'язаної із тривогою щодо патології вагітності, пологів або можливості народження хворої чи мертвої дитини внаслідок дії шкідливих чинників (підвищена радіація, наявність важких елементів у продуктах харчування тощо). Отже, тривога, пережита на гормональному рівні під час внутрішньоутробного розвитку, створила передумови для розвитку тривожності в перші роки життя дитини.

Підвищене нервово-психічне напруження у складних соціальних ситуаціях і тривога за здоров'я та долю дитини і сім'ї роблять батьків невротичними. Це негативно впливає на емоційне спілкування між дорослими та дітьми. Батьки, які відчувають тривогу і занепокоєння та перебувають у психологічному стресі, не можуть забезпечити психологічний комфорт своїм дітям. Навпаки, вони викликають підвищену тривожність, що є передумовою для виникнення емоційних розладів у школярів.

Травматичний психологічний стан школярів, які постраждали від окупації, також пов'язаний з їхнім тривалим перебуванням далеко від сім'ї в різних медичних і оздоровчих закла-

дах. Однією із причин, що не сприяє стабілізації позитивного емоційного стану школяра, є авторитарний характер освітнього процесу в освітньому закладі. Цей освітній процес характеризується акцентом на процес засвоєння знань і формування вмінь і навичок, без постійних засобів зниження емоційного напруження та сприяння позитивним емоціям.

3. Особливості взаємодії учнів із соціальним оточенням. Молодші школярі мають власний досвід спілкування з дорослими, однолітками й особливо значущими групами – сім'єю. Цей досвід може бути негативним:

- систематичний вплив негативних оцінок з боку дорослих змушує школяра несвідомо змінювати великий обсяг інформації, що надходить з навколишнього середовища (новий досвід, який не відповідає негативним судженням, що нав'язуються дорослими, сприймається дитиною негативно і викликає стресові ситуації (тобто вони трапляються);

- дисфункціональні стосунки з однолітками спричиняють емоційні переживання, що характеризуються гостротою і тривалістю, як-от розчарування, образа і гнів;

- сімейні конфлікти, різні вимоги до дитини та нерозуміння її інтересів також можуть сприяти виникненню негативних переживань;

- складні соціальні й екологічні умови збільшують неврологічний і емоційний стрес. Батьки, які відчувають тривогу і занепокоєння та перебувають у психологічному стресі, не можуть забезпечити психологічний комфорт для своїх дітей. Навпаки, вони викликають підвищену тривожність, що є передумовою для розвитку емоційних розладів у школярів.

Авторитарний характер освітнього процесу в навчальних закладах характеризується спрямованістю лише на процес засвоєння знань, формування вмінь і навичок, а також відсутністю постійних засобів зниження емоційної напруги та сприяння позитивним емоціям [10, с. 44].

Такі батьківські настанови є негативними для емоційного й особистісного розвитку молодших школярів:

- заперечення, наприклад: «Я не хочу, щоб ти йшов зі мною гуляти»;

- надмірна опіка;

- ставлення до дітей за принципом подвійного зв'язку;

- надмірні вимоги;

- уникнення спілкування тощо.

Емоційні характеристики, які розвиваються під впливом таких батьківсько-дитячих стосунків, включають агресивність, відсутність здатності до емоційного заспокоєння, тривожність і емоційну нестабільність під час взаємодії з іншими. Натомість у тісному й інтенсивному емоційному контакті діти піддаються «доброзичливому, але вимогливому й оцінювальному

ставленню, формуються впевнені й оптимістичні особистісні очікування».

Серед причин негативних тенденцій у поведінці молодших школярів є цілкове оточення, зміст якого (наприклад, іграшки, що заохочують агресію) впливає на вибір учнями тем для ігор, практику рольових ігор і відповідне емоційне вираження.

Спілкування також є потужним рушієм соціально-емоційного розвитку дітей і може викликати емоційні розлади в молодших школярів через невирішеність питання «кількості» інформації.

За даними ЮНЕСКО, 93% сучасних дітей віком 3–5 років дивляться на екрани 28 годин на тиждень, або приблизно 4 години на день, що набагато більше, ніж час, витрачений на спілкування з дорослими. А у віці 6–9 років показник збільшився в кілька разів. Отже, екрани стали головними «вихователями» та наставниками дітей.

Якщо дорослі та підлітки можуть критично оцінити те, що транслюється, переключити на інший канал або вимкнути телевізор, то молодші школярі дивляться все, що їм показують. Як наслідок – порушення мови, відсутність інтересу до навчання, слабка концентрація уваги, знижена емоційність, відсутність емпатії, а також недорозвинення особистості, що проявляється в імпульсивності, ситуативній поведінці, безініціативності, слабкій уяві та концептуалізації, стереотипному мисленні.

Емоційні розлади можна розділити на дві групи. Цей поділ ґрунтується на сферах життя школяра, де емоційний дистрес є найбільш очевидним. З одного боку, це може проявлятися у стосунках з оточенням, а з іншого – в особливостях внутрішнього світу учня та складності його переживань [9, с. 56].

Виділяють два типи негативних емоційних проявів у поведінці молодшого школяра. Першу групу за типом поведінки становлять діти з переважанням збудливості. Для таких школярів характерні безтурботність і дратівливість, що часто призводить до конфліктів і деструктивних дій. Ці діти прагнуть до різноманітної діяльності, але їхня продуктивність швидко знижується. Негативні емоції (спалахи гніву й обурення) можуть виникати як з поважних, так і з банальних причин. Однак вони швидко виникають і швидко зникають. Вираження емоцій часто призводить до негативного ставлення дітей до думок і вимог інших людей.

Усвідомлення школярами того, що вони відрізняються від інших, призводить до почуття незахищеності, заниженої самооцінки та невпевненості в собі. Прояви таких негативних почуттів учні приховують під маскою зарозумілості та марнославства.

Другу групу за типом поведінки становлять молодші школярі з переважанням депресив-

них станів, що супроводжуються депресивними симптомами. Учні цієї групи не можуть легко і вільно виражати свої почуття та переживання, забувати та пам'ятати образи, непослідовні у своїй поведінці та вчинках, не можуть поводитися впевнено в будь-якій ситуації, не можуть постояти за себе, не можуть швидко починати і закінчувати справу, не можуть переключатися з однієї справи на іншу. Швидко втомлюваність і, як наслідок, нездатність ефективно виконувати будь-яку діяльність можуть призвести до заниженої самооцінки в молодших школярів як ознаки втрати впевненості в собі та почуття неповноцінності. Це призводить до стану неспокою, тривоги та невпевненості в собі. Часто ця завищена потреба призводить до таких негативних симптомів, як підвищена чутливість до образ і мстивість. Така вразливість школяра на тлі емоційного порушення призводить до амбівалентного прагнення до спілкування: дитина демонструє замкнутість та ізоляцію, водночас відчуває нагальну потребу у спільній діяльності з однолітками та вчителями.

Емоції молодшого школяра пов'язані з його внутрішнім світом і розумінням різних соціальних ситуацій, а переживання призводять до визначених емоційних станів. Унаслідок порушення соціальної ситуації (наприклад, зміни звичного розпорядку або способу життя) діти можуть відчувати стрес, емоційні реакції та страх. Це, у свою чергу, призводить до негативного стану здоров'я дитини, тобто втрати емоційного благополуччя [10, с. 87].

Емоції – це короткочасна, інтенсивна нейронна стимуляція з раптовими руховими симптомами, змінами вісцеральної активності, втратою довільного контролю над своєю поведінкою й інтенсивним емоційним вираженням.

Оскільки емоції є результатом слабкого коркового гальмування, збудження школяра може переважати над гальмуванням. Нездатність учня стримувати швидке вираження позитивних емоцій може призвести до виникнення негативних емоцій.

На емоційно-вольовий розвиток впливають вікові етапи й особистісні кризи. Центральне новоутворення в певному віці відбувається у відповідь на потреби молодшого школяра і має емоційний складник. Якщо нові потреби, які виникають наприкінці кожного етапу, не задовольняються або придушуються, учень починає відчувати фрустрацію.

Фрустрація – це психічний стан, зумовлений непереборними труднощами на шляху до мети або в задоволенні своїх потреб.

Проявляється у вигляді агресії (проти людини, яка розчарувала, проти уявної причини, проти себе) або депресії. У разі агресії дитина відчуває гнів, лють і бажання завдати фізичної шкоди іншій людині; у разі депресії дитина пасивна і пригнічена. Якщо дитина

починає втягувати себе у складні ситуації або має постійні нічні кошмари, це є ознакою емоційного розладу. Це може бути пов'язано з незадоволеністю школяра спілкуванням з дорослими (батьками) і однолітками, нестачею людського тепла і ласки або розладами в сім'ї. Симптомами фрустрації є тривожність, песимістичні очікування, відчуття невпевненості в собі та страху через можливе негативне ставлення дорослого. Усе це може призвести до впертості та небажання виконувати батьківські вимоги, створювати серйозний психологічний бар'єр між дитиною і дорослим.

Інтенсивний емоційний контакт формує впевнені й оптимістичні очікування молодшого школяра як особистості, для якої характерні переживання потенційного успіху, похвали та заохочення з боку знайомих дорослих, які допомагають і водночас піддаються суворому оціночному ставленню [10, с. 78].

Емоційний дистрес, пов'язаний із труднощами у спілкуванні, може призводити до різних типів поведінки, у яких дітей можна розділити на такі основні групи:

1. Нестійкі та збудливі діти. У конфліктних ситуаціях з однолітками емоції молодших школярів часто проявляються у вигляді афекту (спалахи гніву, образи), що супроводжуються грубістю, бійками та пов'язаними з ними вегетативними змінами (наприклад, почервоніння шкіри, підвищена пітливість). Негативні емоційні реакції можуть бути спровоковані серйозними або тривіальними причинами. Вони швидко виникають і швидко закінчуються.

2. Більшість із них є дітьми, які «легко засмучуються» і залишаються пасивними у спілкуванні. Гнів, розчарування і ворожість запам'ятовуються надовго, але виражаються не дуже інтенсивно. Ці учні замкнуті, уникають спілкування, а їхній емоційний дистрес часто проявляється у відмові ходити до школи і незадоволеності стосунками з учителями й однолітками. Їхня загострена чутливість і надзвичайна вразливість можуть призводити до міжособистісних конфліктів.

3. Емоційний дистрес є наслідком особистісних характеристик, особливостей внутрішнього світу (вразливість, чутливість, страх). Чутливість і вразливість можуть бути причиною страхів дитини.

Емоційно-вольова сфера молодшого школяра характеризується ускладненням змісту емоційної сфери, переживанням почуттів і емоцій, формуванням загального емоційного тла психічного життя учня та змінами в експресивних аспектах почуттів і емоцій школяра. У цьому віці засвоюється «мова» емоцій. За допомогою зорового контакту, жестів, міміки, посмішки, пози, рухів та інтонації голосу учні виражають свої почуття, можуть описати свою ситуацію словами.

Насильницькі та різкі емоційні прояви зменшуються, дитина розуміє, як поводитися в деяких ситуаціях. У дитини розвивається воля. Розвиток емоційної сфери допомагає молодшим школярам отримувати задоволення від життя та зберігати здоров'я. Учні усвідомлюють, що емоції спричинені ситуацією, у якій вони перебувають:

- гарний чи поганий настрій;
- успіх чи невдача у школі;
- хтось сердиться на них;
- хворобливий стан.

Емоційно-почуттєва система молодших школярів усе ще розвивається. Тому закладення позитивного емоційно-афективного фундаменту в цьому віці є дуже важливим, оскільки він відіграє важливу роль у психічному розвитку школярів та готовності до подальшого навчання [9, с. 93].

Якщо не вживати корекційних заходів у практиці догляду за учнями з такими емоційними розладами, може сформуватися стійка негативна позиція щодо інших дітей, деформуватися розвиток їхньої особистості.

Психологія показує, що емоційна сфера особливо інтенсивно розвивається в молодшому шкільному віці. Учні в цей період активно вчаться виражати й екстеріоризувати почуття й емоції, з якими вони стикаються у процесі спілкування з оточенням. Емоції – це своєрідний калейдоскоп вражень і переживань, через який учні пізнають і співвідносять себе з навколишнім світом.

У наш час зростає кількість дітей молодшого віку з емоційно-психологічними проблемами. Викликом є надання ефективної психологічної допомоги таким дітям. Тому зростає інтерес до арттерапії як універсального методу гармонізації аспектів вільного самовираження й особистості дитини.

Аналіз науково-теоретичних матеріалів з питань розвитку емоційно-психологічної сфери молодших школярів засобами арттерапії свідчить про брак досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології.

Арттерапія – це динамічна система взаємодії між учасниками (дітьми та дорослими), продуктами їхньої образотворчої діяльності й арттерапевтами (психологами та педагогами) за напрямом «арттерапія».

Під арттерапією розуміють візуальне мистецтво (живопис, малюнок, ліплення, макіяж, мозаїка, боді-арт, інсталяції з різних видів об'єктів, колаж, ляльки – усе, що можна побачити). Загалом, арттерапія пропонує зцілення через усі види творчості. Хоча вона має «терапевтичні цілі», спрямовані на корекцію різних відхилень в особистісному розвитку людини, щодо дітей молодшого шкільного віку цілі арттерапевтичних методів більше зосереджені на формуванні, профілактиці та вихованні.

Арттерапія є найбільш придатною терапією для роботи з молодшими школярами, оскільки базується на тому, що внутрішній стан дитини відображається у продуктах її творчості, яка знімає надмірну напругу та внутрішні конфлікти. Малювання не тільки знижує надмірне збудження, тривожність, агресію та недовіру до навколишнього світу, але й дає дітям можливість набути впевненості та досягнень, а також співвіднести свої переживання та моделі поведінки.

Усе більшої популярності нині набуває арттерапія. Творячи, учні виражають свої тривоги, страхи та проблеми через матеріали, які вони використовують. Не потрібно шукати правильні слова або думати очима експерта: «а раптом мене не зрозуміють» або «а раптом мене розкритикують».

Особливістю розвитку арттерапії в Україні є її широке проникнення в соціальну сферу й освітні кола. Арттерапія використовується у груповій та індивідуальній роботі.

У контексті арттерапії, на відміну від ретельно спланованої й організованої діяльності, спрямованої на накопичення знань, умінь і навичок в образотворчому та музичному мистецтві, мистецька діяльність відбувається спонтанно. На таких заняттях учні набувають майстерності у відповідних видах мистецтва, навичках і жанрах, можуть вільно виражати своє творче бачення, почуття й емоції під час арттерапевтичних сесій.

Для молодших школярів розроблені спеціалізовані види арттерапії, які визначаються як розвиток творчих здібностей дитини, а також розвиток дитини загалом. Арттерапія охоплює широкий спектр методів, прийомів і засобів, які сприяють формуванню емоційно-психологічної сфери дітей молодшого шкільного віку.

Наше дослідження потребує подальших наукових розвідок, які ми вбачаємо в особливості процесу арттерапії з дітьми різних вікових категорій в умовах інтегрованого навчання, поглибленого вивчення актуальності арттерапії для біомедицини, психології та педагогіки з метою демонстрації методик зміцнення здоров'я й арттерапії в різних патологічних категоріях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрейчин С. Система впровадження артметодів у роботі практичного психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 5. С. 13–18.
2. Вознесенська О. Шляхом арттерапії у пошуку натхнення. *Психолог*. 2020. № 17. С. 3–5.
3. Голінська Т. Зміст, форми і методи арттерапевтичного впливу на особистість дитини. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. С. 13–16.
4. Грицюк І. Арттерапія в роботі практичного психолога з дітьми, які мають емоційні порушення. *Психологія: реальність і перспективи*. 2017. Вип. 8. С. 67–71.

5. Деркач О. Феномен артпедагогіки та її місце в сучасній школі. *Початкова освіта*. 2011. № 5. С. 10–12.
6. Денисенко Н. Від гармонії кольорів до здоров'я дитини: Колір і здоров'я дитини. *Початкове навчання та виховання*. 2006. № 31. С. 41–47.
7. Дмитрієва В. Моє ім'я у світі. Арттерапевтична техніка для дітей 5–6 років. *Психолог*. 2012. № № 13–14. С. 9–11.
8. Жильцова В. Арттерапія у роботі із замкненими та тривожними дітьми. *Психолог*. 2012. №№ 13–14. С. 73–76.
9. Зборюк Т. Арттерапевтичні технології у психокорекційній практиці. *Дошкільному психологу. Усе для роботи*. 2010. № 4. С. 23–31.
10. Казкотерапія в роботі з дошкільниками / упоряд. О. Рудик. Харків : ВГ «Основа», 2011. 240 с.
11. Мельничук І. Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей. *Наука і освіта*. Одеса, 2002. № 5. С. 42.
12. Михайлова І. Особливості використання методів арттерапії у психокорекції турботи про себе в ранній юності. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 40–43.
13. Одинцова В. Використання символ драми й арт-терапії в подоланні дитячих страхів. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. 2010. № 4. С. 13–22.
14. Психологія особистості : словник-довідник. Київ : Рута, 2004. 320 с.
15. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
16. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми в конфліктний та постконфліктний період : методичні рекомендації / Н. Бочкор та ін. Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.
17. Тараріна О. Арттерапія – джерело натхнення і саморегуляції. *Психолог*. 2012. №№ 13–14. С. 4.
18. Тиунова О. Корекція порушень емоційної прихильності засобами арттерапії. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 10. С. 19–31.
19. Торовик А. Мотиваційна діяльність колективу. Активізація елементами арттерапії. *Психолог*. 2012. №№ 13–14. С. 63–65.
20. Шпонтак І. Долаємо дитячі страхи спільними зусиллями фахівців і батьків. Казкотерапія. Арттерапія. Психодрама. *Безпека життєдіяльності*. 2011. № 4. С. 23–25.